

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΙΕΛΛΑ ΑΣΕΡ

Η Ελληνική Ψυχαναλυτική Εταιρεία (ΕΨΕ), σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Goethe καθώς και με την υποστήριξη της Πρεσβείας του Ισραήλ, του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος και του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, διοργάνωσε στις 14 και 15 Μαρτίου 2014 διημερίδα για τον αντισημιτισμό, με τίτλο: «Γιατί ο αντισημιτισμός;».

Η εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Goethe της Αθήνας αφορά κυρίως την προσπάθεια της ψυχαναλυτικής σκέψης να προσεγγίσει με τα δικά της μέσα ένα από τα πιο οδυνηρά φαινόμενα στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού. Μολονότι η ερμηνεία του αντισημιτισμού και της εβραϊκής γενοκτονίας δεν είναι δυνατόν να εξαντληθεί μέσω της ψυχαναλυτικής προσέγγισης, η ΕΨΕ –που αντλεί την καταγωγή της από το έργο του Σίγκμουντ Φρόυντ– αισθάνθηκε την υποχρέωση να παρουσιάσει ένα τμήμα του διαλόγου που έχει αναπτυχθεί στο διεθνές ψυχαναλυτικό κίνημα για την πάντα επίκαιρη αντισημιτική προκατάληψη. Εμπνευστής και συντονιστής αυτής της πρωτοβουλίας ήταν ο ψυχαναλυτής Νίκος Τζαβάρας. Προσκεκλημένος ομιλητής κατά την έναρξη της διημερίδας ήταν ο ισραηλινός ψυχαναλυτής

Η Αριέλλα Ασέρ είναι μέλος της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας.

και ιστορικός Eran Rolnik με θέμα: «Ιστορία και ασυνείδητο: η θέση του τραύματος κατά την ανάπτυξη της ψυχανάλυσης στο Ισραήλ».

Στη συνέχεια, οι ψυχαναλυτές εισηγητές από την Ελλάδα αναφέρθηκαν σε διαφορετικές πλευρές της θεματικής, επιδιώκοντας τον διάλογο με τους παρευρισκόμενους: Αθανάσιος Αλεξανδρίδης: «Ο αντισημιτισμός ως ναρκισσισμός του θανάτου»: Μαρίλια Aisensein: «Για την υπακοή: η παθολογία του κομφορμισμού»: Αριέλλα Ασέρ: «Η ψυχανάλυση στη δίνη του αντισημιτισμού»: Ελένη Berner: «Ο αντισημιτισμός στις ψυχανάλυσεις στη Βιέννη –αποτελέσματα μιας ομάδας εργασίας με διεθνή συμμετοχή»: Χρυσή Γιαννουλάκη: «Μυθολογία και προπαγάνδα του αντισημιτισμού –το παράδειγμα μιας ταινίας»: Σωτήρης Μανωλόπουλος: «Ιούδας φλεγόμενος»: Κλαίρη Συνοδινού: «Καθήκον συνδέσεων-Καθήκον μνήμης».

Η διημερίδα είχε επιτυχία τόσο από την άποψη της προσέλευσης του κοινού όσο και από το υψηλό επίπεδο των ανακοινώσεων, και σχεδιάζεται ήδη η δημοσίευση των πρακτικών.

«Γεννήθηκα στις 6 Μαΐου του 1856 στο Freiberg της Μοραβίας, ένα μικρό χωριό της σημερινής Τσεχοσλοβακίας. Οι γονείς μου ήταν Εβραίοι, παρέμεινα κι εγώ Εβραίος. Η πατρική μου οικογένεια, απ' όσο γνωρίζω έζησε για καιρό στις όχθες του Ρήνου [Κολωνία]. Διέφυγε ανατολικότερα τον 14ο ή 15ο αιώνα, μετά από έναν διωγμό κατά των Εβραίων. Τον 19ο αιώνα μετακινήθηκε από τη Λιθουανία και μέσω Γαλικίας πήρε ξανά τον δρόμο προς τη γερμανική πλευρά της Αυστρίας. Ήμουν τεσσάρων χρονών όταν έφτασα στη Βιέννη».¹

Αυτές οι 7 πρώτες γραμμές της αυτοπαρουσίασης του Sigmund Freud συγκεντρώνουν, όσον αφορά τους προγόνους του, 5 τόπους διαμονής, 9 τοπωνύμια, έναν ρατσιστικό ή θρησκευτικό διωγμό, 2 μεταναστεύσεις ή αποχωρισμούς. Και για τον ίδιο, 3 γλωσσικές εμπειρίες στην παιδική ηλικία και μια ταυτότητα που τινάζει στον αέρα τις βεβαιότητες που αποδίδονται συνήθως στην καταγωγή.²

Ο Jean-Bertrand Pontalis ορίζει την ελευθερία της ψυχανάλυσης ως «την ελευθερία να μεταναστεύει κανείς όχι μόνον από τη μια χώρα στην άλλη, αλλά από τη μια επιστήμη στην άλλη ή από τη μια γλώσσα στην άλλη...», για να καταλήξει: «δεν στρατεύεται κανείς στην ψυχανάλυση, όπως το έκανε εκείνος [ο Freud], προερχόμενος από τη νευρολογία, παρά μόνον αν έχει παραιτηθεί προηγουμένως από ένα άλλο αντικείμενο, από μια άλλη γλώσσα, από έναν άλλον παθιασμένο έρωτα...».³ Η ψυχανάλυση έχει να κάνει με εξορίες, μετακινήσεις, παραιτήσεις, αποχωρισμούς και αυτή φαίνεται να είναι η ελευθερία της. «Μελαγχολική επιστήμη», την έλεγε ο Thomas Mann.⁴ Τον πα-

ρακολουθώ απολύτως, αν εννοεί ότι ο ψυχαναλυτής είναι κάποιος που χάνει αδιάκοπα τις αυταπάτες του.

Η γέννηση του Freud συμπίπτει, πάνω-κάτω, με τη χειραφέτηση των Εβραίων της Γαλικίας, οι οποίοι φτάνουν μαζικά στη Βιέννη και μπαίνουν ορμητικά στα πανεπιστήμια, την οικονομική ζωή, τα γράμματα και τις τέχνες.⁵ Είκοσι χρόνια μετά, προβάλλει ο αντισημιτισμός, κοινωνικός και οικονομικός στην αρχή, ναζιστικός στο τέλος.

Σε αυτό ακριβώς το κλίμα, ανάμεσα σε δύο ανάσες του αντισημιτισμού, γεννιέται η ψυχανάλυση, για να γίνει «εβραϊκή επιστήμη», όρος τον οποίο απεχθανόταν ο Freud, και που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους ναζί. Η ψυχανάλυση διώχτηκε, διότι έδωσε στην ανθρωπότητα το ασυνείδητό της, που φέρνει τον καθένα μας αντιμέτωπο με το ότι είναι δικασμένος, με το ότι δεν είναι αφέντης του εαυτού του. Το αντίθετο του ολοκληρωτισμού και της παντοδυναμίας, όπου ο έλεγχος είναι πανταχού παρών και τα πάντα ορών. Διώχτηκε, διότι ανέτρεψε τις αντιλήψεις μας για τη χρονικότητα, την ταυτότητα, τη σεξουαλικότητα. Η «εβραϊκή» της καταγωγή προβλήθηκε, μπήκε μπροστά, σαν μια κουρτίνα, μια οθόνη, με την ψυχαναλυτική έννοια. Στην οθόνη αποτυπώνεται ίσως μια αλήθεια αλλά δεν είναι αυτή η αλήθεια. Ο νους μου πάει σε έναν από τους πιο εύστοχους ορισμούς του αντισημιτισμού, τον οποίο ανέσυρε η Οντέτ Βαρών-Βασάρ και την ευχαριστώ. Τα λόγια είναι του Marcel Proust: «ο αντισημιτισμός φέρει μέσα του μια αλήθεια που τρελάθηκε. Αυτή η αλήθεια είναι η ιδιαιτερότητα της ιστορίας των Εβραίων που μέσα στη ρατσιστική καταγγελία γίνεται ένα απόλυτο ψέμα».

Ένα μέρος του δυτικού κόσμου, τα σκοτεινά εκείνα χρόνια, όπου η νύχτα διαδεχόταν τη νύχτα,⁶ θέλησε να ξεφορτωθεί την ψυχανάλυση, αφού πρώτα την ονόμασε «εβραϊά», και τη συρρίκνωσε σε μια μόνο από τις συνιστώσες της ταυτότητάς της.⁷ Σας θυμίζει κάτι αυτό;

Και η απάντηση του Freud: εβραϊά; Ποια εβραϊά; Και ο Μωυσής Εβραίος; Όχι, Αιγύπτιος! Ποιος είπε ότι δεν αντιστάθηκε ο Freud στον ναζισμό; Αν δεν ήταν ρηξικέλευθο το εγχείρημά του στο κείμενο για τον Μωυσή, τι άλλο είναι; Στο τέλος θα μιλήσω γι' αυτό.

Η πορεία της ψυχανάλυσης «ως εβραϊκής επιστήμης» στη Γερμανία περιέπεσε στα χρόνια του ναζισμού στην κατηγορία της προσαρμοστικής ψυχοθεραπείας, χωρίς Εβραίους πια, έχοντας περάσει κάτω από την μπουλντόζα της εθνοκάθαρσης. Χρειάστηκαν κάποιες δεκαετίες μετά τον πόλεμο για να ξαναβρεί τη δύναμή της στο Βερολίνο. Οι όποιες σιωπές που κρατήθηκαν σε σχέση με εκείνη την περίοδο στην ψυχαναλυτική κοινότητα είχαν διαγενεακές συνέπειες που έφτασαν, 30 χρόνια αργότερα, μέχρι την Ψυχαναλυτική Εταιρεία της Βραζιλίας, σε μια άλλη δικτατορία.⁸

Προετοιμάζοντας αυτή τη διημερίδα, από καιρό είχα μια απροσδιόριστη, σχεδόν ανομολόγητη, δυσφορία με τον όρο «αντισημιτισμός». Σας απαλλάσσω από τον προβληματισμό που αναπτύχθηκε μέσα μου, για να φτάσω στην κατάληξη. Ο αντισημιτισμός, δεν είναι παρά μια πολύ-ερμηνευμένη, μικρονοϊκή, χονδροκομμένη και επαναλαμβανόμενη προκατάληψη, ενώ αυτό που τραβάει τον νου όλων μας σαν μαγνήτης είναι η απτή μνήμη μιας πράξης, ενός γεγονότος. Ένα γεγονός που έχει μια βαριά υλικότητα, ακριβώς γιατί 6 εκατομμύρια άνθρωποι έγιναν καπνός. «Σήμερα το Άουσβιτς είναι το μόνο δυνατό σημείο εκκίνησης»,⁹ λέει ο Imre Kertesz. Το Άουσβιτς χώρισε τον κόσμο σε πριν και μετά. Θα δανειστώ και πάλι τα λόγια του: «Το πραγματικό πρόβλημα με το Άουσβιτς είναι ότι συνέβη, και το γεγονός αυτό δεν αλλάζει ούτε με τις καλύτερες ούτε με τις χειρότερες προθέσεις στον κόσμο...». Και για να πάμε λίγο πιο κοντά στο ψυχικό και στο έργο της Nathalie Zaltzman: «Είναι στο εξής εγγεγραμμένο ως δυνατότητα ότι ο άνθρωπος μπορεί να πάψει να είναι άνθρωπος στα ίδια του τα μάτια και στο βλέμμα κάποιου άλλου».¹⁰

Το πώς η ψυχανάλυση συνδιαλέγεται με τα γεγονότα είναι ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο. Για την ψυχανάλυση ένα γεγονός δεν έχει αξία εκτός ψυχισμού, αποκτά υπόσταση γεγονός μόνο μέσω των επιπτώσεών του και γίνεται αντιληπτό ως τέτοιο μόνο εκ των υστέρων. Με άλλα λόγια, καλούμαστε να καταστήσουμε ψυχικό, να εσωτερικεύσουμε, να ταυτιστούμε με ένα τέτοιο γεγονός. Γίνεται; Ως ποιο σημείο μπορούμε να κατανοήσουμε αυτό το φαινόμενο, χωρίς να χάσουμε τα λογικά μας; Πώς να θέσουμε ερωτήματα, χωρίς να πέσουμε στην ταύτιση με ό,τι θανατηφόρο φέρουν οι ατομικές ιστορίες αυτής της ανθρώπινης τραγωδίας; Και αν είναι κάτι αδιανόητο, τι σημαίνει η κατανόηση του αδιανόητου; Διότι το πρόβλημα με την εξόντωση των Εβραίων είναι ότι συνοδεύτηκε με μια προσπάθεια εξάλειψης και των αποδείξεων αυτής της εξόντωσης, ώστε να γίνει αδιανόητη. Έκτοτε, η βεβαιότητα ότι έλαβε χώρα περιβάλλεται με μια δυσάρεστη αύρα υποψίας που δεν την εγκαταλείπει ποτέ. Και κάθε τόσο επανέρχεται η ίδια αμφισβήτηση. Η γλώσσα της άρνησης είναι εξάλλου πολύ λεπτή, όταν για παράδειγμα μεταδίδει τον όρο «στρατόπεδα συγκέντρωσης» εκεί που θα έπρεπε να πει «στρατόπεδα εξόντωσης», γεννώντας μια σύγχυση που ισοπεδώνει τα πάντα.

Το ερώτημα που θέσαμε πριν από ένα χρόνο στους συναδέλφους μας της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας, ανακρινώντας την ιδέα αυτής της διημερίδας, ήταν το εξής: πώς ο καθένας μας έχει θιγεί από την καταστροφή του ευρωπαϊκού εβραϊσμού; Σε τι μας άλλαξε; Σε τι αλλάζει διαρκώς την ψυχανάλυση; Διότι πρόκειται για μια βραδυφλεγής βόμβα...

Η μνήμη και η σκιά των στρατοπέδων αναμφίβολα αντηχεί στα γραφεία των ψυχαναλυτών. Έρχονται στιγμές που ακούμε ανθρώπους να χάνουν το ανθρώπινο μέσα τους. Εμπειρίες κατάργησης του ανθρώπινου που έχουν την ιδιότητα να καταστρέφουν τη σχέση με το αντικείμενο, με τον ιδιαίτερο εκείνο τρόπο, όπου δεν χάνεται ένα αντικείμενο, αλλά χάνεται το ίδιο το ίχνος της απώλειας. Δηλαδή μαζί με το αντικείμενο καταστρέφεται ο ψυχισμός, καθιστώντας αδύνατο κάθε πένθος, κάθε δυνατότητα διαμαρτυρίας. Ένας αναλυόμενος μου μιλούσε επί μακρόν για κάποιον τον οποίον δεν έβλεπε πια, είχαν χωρίσει. Από πλευράς μου, αναρωτιόμουν αν μέσα του είναι τόσο μόνος όσο λέει, και αν θα έπρεπε να του επισημάνω κάτι που έμοιαζε να μην αναγνωρίζει, ενώ ήταν πολύ κοντά του. Να εισαγάγω μια απόκρωση νοσταλγίας, μέσα στην ψυχρότητα που ζούσε. Του λέω τότε: «δεν τον βλέπετε πλέον, τον φαντάζεστε όμως, τον έχετε στο νου σας...». Α: «δεν φαντάζομαι τίποτα... ποτέ δεν φαντάζομαι κάποιον... πάλι δεν με καταλάβατε... το μόνο που αντιλαμβάνομαι είναι ότι κάτι λείπει...». Να μια στιγμή κατάργησης του άλλου.¹¹ Μένει το ίχνος μιας τρύπας...

«Η στάχτη», λέει ο Jacques Derrida, μιλώντας για τα κρεματόρια των στρατοπέδων, «είναι ένα ίχνος, που αντίθετα με τις πατημασιές δεν αφήνει τίποτα από την μορφή που πήρε, είναι ένα ίχνος σβησίματος του ίχνους [...] Ματαιώνει την αντίθεση παρουσίας και απουσίας, απειλεί την μαρτυρία, απαγορεύει το πένθος [...] Μια στάχτη που δεν επιτρέπει να την κάνουμε φιλοσοφική έννοια, διότι η εννοιολογική εργασία θα ανασήκωνε τη στάχτη και θα την έκανε να καθεί αμέσως».¹² Η στάχτη που κονιορτοποιεί τη φιλοσοφία, την κάνει σκόνη...

Η Janine Chasseguet-Smirgel στην πολύ ζωντανή ανταπόκρισή της για το 1ο Διεθνές Ψυχαναλυτικό Συνέδριο σε γερμανικό έδαφος, μετά τον πόλεμο, που έγινε στο Αμβούργο¹³ το 1985, σε ένα κλίμα πολύ φορτισμένο, συζητά γιατί η εβραϊκή γενοκτονία αφορά τόσο άμεσα τους ψυχαναλυτές:

1ον. Γιατί όλοι οι ψυχαναλυτές εγγράφονται σε ένα εβραϊκό γενεαλογικό δέντρο μέσω της ταύτισης τους με τον Freud και τους πρώτους αναλυτές. Έτσι, καλούνται να σκεφτούν τις σχέσεις εβραϊσμού και ψυχανάλυσης, κυρίως σε ότι αφορά στην απαγόρευση της ειδωλολατρίας και την ιδέα του μονοθεϊσμού.

2ον. Το εβραϊκό ζήτημα και τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δίνουν φοβερές πληροφορίες για την ανθρώπινη ψυχή. Ποια απίστευτη διχοτόμηση θα έκανε έναν αναλυτή να είναι αδιάφορος απέναντι σε αυτά; Μπορεί να πιστεύει κανείς ότι οι αναλυόμενοι του είναι πολύ διαφορετικοί από εκείνους που διέπραξαν τη γενοκτονία, από εκείνους που έκαναν πως δεν είδαν τίποτα, και από εκείνους που απλώς «υπάκουαν σε εντολές»; Σίγουρα και οι ίδιοι οι αναλυτές τα φέρουν μέσα τους όλα αυτά. Γιατί

μας εκπλήσσει που νιώθουμε αβοήθητοι, όταν δουλεύουμε με ορισμένους «δύσκολους» ασθενείς, όταν η ιστορία του αιώνα έδειξε πόσο εύκολα μπορεί το υπερεγώ να πεταχτεί έξω και η λογική να καταστραφεί, μπαίνοντας στην υπηρεσία απο-ανθρωποποίησης του άλλου; Μπορεί αυτό να μην ενδιαφέρει έναν αναλυτή; Κι όμως, πολλοί αναλυτές δεν αναγνωρίζουν στο υλικό των αναλύσεων σημαίνοντα που συσχετίζονται με τη Shoah. Δεν αναγνωρίζουν π.χ. ότι για τους Εβραίους ένα τρένο σπάνια παραπέμπει σε μια εκδρομή με τρένο. Όσο για τον «αντισημιτισμό» των εβραίων ασθενών τους, τις περισσότερες φορές δεν τον καταλαβαίνουν. Σαν να ξεχνούν οι ψυχαναλυτές αυτοί, ότι το οιδιπόδειο είναι στον πυρήνα της ψυχανάλυσης.

Αυτά που μας λέει η Smirgel μου φαίνονται πολύ ουσιώδη: μας μιλάει για την καταστροφή, αλλά μας μιλάει και για τη συνέχεια. Μπορεί να χάθηκαν όλες οι αναφορές, το υπερεγώ να γέρνει επικίνδυνα, αλλά ο ψυχισμός, το ανθρώπινο, εργάζεται, αρκεί να μπορούμε να το ακούσουμε. Πίσω από τα σημεία των καιρών, από τις μεταμφιέσεις τους, το ανθρώπινο, το οιδιπόδειο, κρατάει καλά. Και καταλήγει η Smirgel: πρέπει να έλθουμε αντιμέτωποι με το «κακό» εντός μας, αλλιώς το απωθημένο θα επιστρέψει και η διάψευση θα γυρίσει πίσω με διάφορες μορφές. Και ο Georges Bataille:¹⁴ η Ακρόπολη, οι Πυραμίδες, και το Άουσβιτς είναι εξίσου σημεία του ανθρώπου.

Όταν ο Tzvetan Todorov ρωτήθηκε εάν η δίκη του Klaus Barbie, του χασάπη της Lyon, προήγαγε την ηθική εκπαίδευση των Γάλλων, απάντησε ότι μάλλον επιβεβαίωσε τη θέση τους ως θύματα, τοποθετώντας τους από την πλευρά του καλού. «Η ηθική εκπαίδευση του ατόμου, λέει, δεν προχωράει σε τίποτα, αν αυτός βλέπει τον εαυτό του ήσυχα εγκατεστημένο σε έναν ρόλο που ενσαρκώνει το καλό. Προχωράει μόνο αν μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του και στον ένοχο, στον οποίο μπορεί να μεταμορφωθεί εσωτερικά, ή τουλάχιστον αν στρέψει την προσοχή του σε αυτή την πλευρά του εαυτού του που μπορεί να διαπράξει έγκλημα».

Ο Freud μιλάει από νωρίς για το «κακό». Στην αλληλογραφία του με τον Albert Einstein, που δημοσιεύθηκε το 1933 με τίτλο «Γιατί ο πόλεμος;», ενώ τον περιμένει κανείς αντιπολεμικό –αν και είναι βέβαια πασιφιστής–, λέει και ξαναλέει ότι ο πόλεμος είναι μέρος του ανθρώπου και της εξέλιξής του. Στον αντίποδα της ηθικολογίας.

Η απόσταση μεταξύ ηθικολογίας και αναζήτησης νοήματος ή ερμηνείας, είναι πολύ λεπτή: καμιά φορά, κάτι ελάχιστο στον τόνο της φωνής ή στη διατύπωση κάνει τη διαφορά. Εξάλλου, ο αντισημιτισμός είναι ένα είδος πάθους, και ένα πάθος ποτέ δεν παραδίδει τα όπλα σε μια επιχειρηματολογία, όσο ισχυρή κι αν είναι αυτή: ποτέ οι γνώσεις δεν πειθούν, κυρίως όταν πρόκειται για ανθρώπινα φαινόμενα. Γνωρίζουμε σχετικά καλά τους μηχανισμούς του αντισημιτισμού, κι όμως είμαστε πάντα αμήχανοι μπροστά

στην αναζωπύρωσή του, γιατί ως τώρα η ηθική καταδίκη του και οι τόσες αναλύσεις δεν προσέφεραν όσα θα περιμέναμε.

Οι ψυχαναλυτές, λέει η Yolanda Gampel,¹⁵ ας συγκρατούμαστε από το να επιμένουμε να δοθεί νόημα στη Shoah, από το να δεχόμαστε γρήγορες απαντήσεις για ποιο λόγο έγινε αυτό, διότι τότε χωρίς να το θέλουμε τοποθετούμε το έγκλημα στην περιοχή του αναγκαίου. Ενώ το ζητούμενο είναι να αναζητήσουμε τις συνέπειές του στο σήμερα, αποδεχόμενοι, χωρίς καθυστερήσεις, ότι το νόημα ενός τεράστιου εγκλήματος σαν αυτό θα παραδοθεί από μόνο του, ακριβώς λόγω της έλλειψης νοήματος που δρα αδιάκοπα εντός του. Διότι δεν υπάρχει απάντηση στο «γιατί οι Εβραίοι» στοχοποιήθηκαν για να αφανιστούν μαζικά. «Έξι εκατομμύρια Εβραίοι στην Ευρώπη πέθαναν γιατί ήταν Εβραίοι, λέμε, αυτό όμως που πρέπει να ακούγεται και να το λέμε με όλες μας τις δυνάμεις είναι ότι *πέθαναν επειδή τους σκότωσαν*. Το γιατί ας το απαντήσουν εκείνοι που έκαναν το έγκλημα [...] Κάθε απάντηση στο *γιατί* καταλήγει σε κάτι ανήθικο, είτε ανήκει κανείς είτε όχι σε αυτόν τον λαό, δηλαδή σε ολόκληρη την ανθρωπότητα, είμαι, είστε, είμαστε, σήμερα αντιμέτωποι με μια εκκρεμότητα, και μάλιστα με μια διακοπή της σκέψης, μια διακοπή του νοήματος».

Μου αρέσουν αυτές οι ιδέες, χωρίς να είμαι σίγουρη ότι τις υιοθετώ πλήρως. Ο Pierre Fedida,¹⁶ για παράδειγμα, αμφισβητεί την ανθρωπιστική αντίληψη που βλέπει τη Shoah ως κάτι αδιανόητο, τη θεωρεί μια επικίνδυνη στάση, διότι άθελά της συμπράττει με τη ναζιστική αντίληψη που σβήνει τα ίχνη. Στο σβήσιμο των ιχνών πρέπει να αντιτάξουμε την αναγκαιότητα να φανταστούμε. Και όταν λέμε να φανταστούμε, παρά τις διαμαρτυρίες που γεννιούνται μέσα μας, εννοώ να φανταστούμε την ανθρώπινη κατάσταση του SS, εκτός από αυτήν του εκτοπισμένου.

Από τις τόσες πολλές ερμηνείες για τον αντισημιτισμό θα κρατήσω μία, υπενθυμίζοντας ότι στις περισσότερες, πίσω από το μίσος για τον άλλον, βρίσκεται το μίσος για τον εαυτό. Γιατί όμως αυτός ο άλλος να είναι ο Εβραίος; Ο Εβραίος υπενθυμίζει ότι ο άλλος δεν είναι τόσο διαφορετικός, αντίθετα μπορεί να είναι όμοιος, αφομοιωμένος, να μιλάει την ίδια γλώσσα. Αυτό ακριβώς δεν αντέχει ο αντισημίτης. Εχθρικός με ό,τι του φαίνεται διαφορετικό από τον ίδιο, είναι κυρίως εχθρικός με ό,τι του φαίνεται όμοιο: διότι ο Εβραίος τον παραπέμπει στο ότι δεν υπάρχει ομαδική χαρακτηρισολογία ή ρατσιστική ιδιαιτερότητα. Ο αντισημίτης θα ήθελε ο Εβραίος να είναι διαφορετικός απ' αυτόν για να επιβεβαιώσει ότι ο ίδιος είναι απολύτως απαλλαγμένος από το ελάττωμα που προσάπτει στον «άλλον». Επιτιθέμενος στον Εβραίο, επιτίθεται σ' αυτό που δεν αναγνωρίζει στον εαυτό του.¹⁷ Εδώ αντί για την «προβολή», που θα ήταν μια παραλλαγή της θεωρίας του αποδιοπομπαίου τράγου, έχουμε τη διαγραφή, το σβήσιμο, του

άλλου. Κολλώντας στον Εβραίο μια εικόνα, ο αντισημίτης επιδιώκει να σβήσει την αδιόρατη, άνευ εικόνας, ετερότητά του.¹⁸

Φτάνουμε τώρα στο «Ο άνθρωπος Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός», το τελευταίο δοκίμιο του Freud. Ένα κείμενο αντίστασης στον ναζισμό, έλεγα. [Όχι πως αυτό είναι το μοναδικό του διακύβευμα, διότι στο κείμενο αυτό πραγματεύεται ταυτόχρονα πολλά και σημαντικά]. Γραμμένο μεταξύ 1934 και 1938, εκδίδεται στο Λονδίνο το 1939, όταν για τους Βιεννέζους όλα έχουν πια καθεί και όλα μπορούν να ειπωθούν. Ο Freud θα πεθάνει έξι μήνες αργότερα, χωρίς να μάθει ποτέ ότι οι αδελφές του χάθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα.

Το ονομάζει «ένα ιστορικό μυθιστόρημα» και είναι το μόνο κείμενό του, όπου συζητάει την εβραϊκή μνήμη και τον αντισημιτισμό. Ασυνήθιστο γραπτό, «παλαβό», γράφει η Marie Moscovici στην εξαιρετη εισαγωγή της στη γαλλική έκδοση, γεμάτο επαναλήψεις, θυμίζει την ψυχαναλυτική κατάσταση περισσότερο από κάθε άλλο σύγγραμμά του, καθώς προχωράει μέσα από διαδοχικές απο-συμπυκνώσεις, όπως στα όνειρα. Οι παλιές εμπειρίες κάνουν βουτιά στο ασυνείδητο μέσω της απώθησης, τα απομεινάρια αρχαϊκών εποχών επιβιώνουν στην παιδική ηλικία, οι θρύλοι, οι παραδόσεις, τα όνειρα και τα συμπτώματα που συντηρούν τη λήθη είναι ταυτόχρονα φορείς της μνήμης. Έτσι επιβιώνει η μνήμη, η εβραϊκή μνήμη, οποιαδήποτε μνήμη. Η πλοκή του μυθιστορήματος:

Ο αιγύπτιος Μωυσής, ένας άνθρωπος από πριγκιπική γενιά, πιστός ιερέας του θεού Άτον, επέλεξε να ελευθερώσει έναν λαό σκλάβων, τους πρωτο-Εβραίους, και να τους επιβάλει τον νόμο του και τις μονοθεϊστικές του ιδέες. Ο λαός αυτός, κάποια στιγμή, εξαντλημένος από τις εξορίες και την αυστηρότητα του ηγέτη του, θα εξεγερθεί εναντίον του, θα τον σκοτώσει, και θα επιστρέψει σε παλιές ειδωλολατρικές συνήθειες. Μερικές γενιές αργότερα, μετά από μια μακριά λανθάνουσα φάση, ο ίδιος λαός, θα διασταυρωθεί με άλλες φυλές της περιοχής και κοντά τους θα συναντήσει έναν άλλον Μωυσή. Μαδιανίτης, ο δεύτερος αυτός Μωυσής (ένας νεο-αιγύπτιος Σημίτης, που παίρνει το όνομα του Μωυσή, χάνοντας ταυτόχρονα το δικό του), θα αντικαταστήσει στην «ιστορική μνήμη» των πρωτο-Εβραίων, τον προηγούμενο ηγέτη, ενώ η ανάμνηση του φόνου έχει σβηστεί και έχει εγκατασταθεί η απαγόρευση της αναφοράς του ονόματος του Θεού. Χωρίς την απωθημένη ανάμνηση του πρώτου Μωυσή, ο δεύτερος συνονόματός του, που έγινε ο ιδρυτής της εβραϊκής θρησκείας, δεν θα είχε εμφανισθεί ούτε θα είχε υιοθετηθεί από τους περιπλανώμενους Εβραίους. Ο εβραϊκός λαός κατάγεται λοιπόν από έναν αιγύπτιο άνθρωπο, τον οποίο σκοτώνει, απωθεί, και τον ξαναβρίσκει σε έναν δεύτερο χρόνο. Κατάγεται, δηλαδή, από έναν πατέρα, με τον οποίο δεν τον ενώνουν δεσμοί αίματος. Με άλλα λόγια, η πα-

τρότητα είναι μια πράξη της σκέψης, που πρέπει να είναι συμβολική, αν θέλει να είναι ανθρώπινη και όχι αγιοποιημένη. Συμβολική, δηλαδή ξεριζωμένη από την αισθητηριακότητα, χωρίς να καταργεί της ασυνείδητες αισθητηριακές της ρίζες, σεξουαλικές με την ψυχαναλυτική έννοια.

Με αυτή την αφήγηση, η ιστορία των Εβραίων και του Μωυσή τους εισάγεται ως μια παραλλαγή στο ίδιο θέμα, στον πανανθρώπινο μύθο του πατέρα της πρωτόγονης ορδής, που γνωρίζουμε ήδη από το *Τοτέμ και ταμπού*. Ταυτόχρονα, μέσα από το ίδιο σενάριο εξιστορείται ο σχηματισμός του ψυχισμού: περνάει μέσα από τον φόνο του πατέρα της προϊστορίας, την απώθησή του και τη διατήρησή του στο καταφύγιο του ασυνείδητου, την επιβίωση του φόνου μέσα από την ενοχή που μεταδίδεται στις επόμενες γενιές, και μέσα από τα παράγωγα του ασυνείδητου: μύθους, έθιμα, νευρώσεις. Μπαίνουμε στο οιδιπόδειο και στην ενοχή. Μπαίνουμε και στον κόσμο την ηθικής, του πολιτισμού και της συνεπαγόμενης δυσφορίας.

Έτσι μπορούμε να γράψουμε την ιστορία της ανθρωπότητας, μέσα από τις αλληπάλληλες επιστροφές του απωθημένου, σε ένα παρελθόν μπλεγμένο μέσα στο παρόν. Σε μια «φρουδική» χρονικότητα, που δεν μπορεί να είναι γραμμική. Και κάτι ακόμα, διότι το κείμενο αυτό δουλεύει σε πολλά επίπεδα: ο Freud μας φέρνει εδώ έναν αιγύπτιο Μωυσή, ξένο σώμα, και μας προτείνει να τον αφομοιώσουμε μέσω διαδοχικών μεταθέσεων, όπως αφομοιώνεις έναν ξένο στην οικογένειά σου: έρχεται ως σωτήρας στην αρχή, να μας βγάλει από την σκλαβιά και την εξαθλίωση της παιδικής ηλικίας, στη συνέχεια μας γεννάει μίσος, τον σκοτώνουμε, τον ξαναβρίσκουμε κ.ο.κ. Ένας ξένος; Ένας πατέρας; Από αυτή την ένταση ρυθμίζεται ο ψυχισμός, και από τις δυνατότητές του να αιφνιδιαστεί, να ταραχθεί από το απρόσμενο, το ξένο. Μια ταυτότητα που μπερδεύεται διαρκώς με μια επιζήμια ετερότητα. Αυτή είναι και η εργασία του τραύματος, και η θεραπευτική διεργασία όπως τη γνωρίζουμε: η ένταξη του ξένου στοιχείου στο ψυχικό πεδίο.

Τέλος, ο Freud, με αυτή την αφήγηση απαντάει σε εκείνους που θέσπισαν την ανωτερότητα της φυλής, ότι δεν υπάρχει ανώτερη φυλή, ούτε ηγεμονική ράτσα, όπως δεν υπάρχει ομογενής, συμπαγής ανθρωπότητα, παρά μόνο επιμειξίες. Ο Μωυσής του, δεν είναι ένας Εβραίος, είναι ένας Αιγύπτιος, που γίνεται περάτης ενός λαού, ηγέτης και ιδρυτής του. Εκείνο που κατοικεί τον άνθρωπο είναι κάτι ξένο. Κάτι ανοίκειο; Η πραγματική γενεαλογία δεν έχει να κάνει ούτε με αίμα, ούτε με γη, ούτε με το όνομα, αλλά με τον φόνο ενός πατέρα, τον οποίο σκοτώσαμε όλοι μαζί, και μετά τον φάγαμε στο τελετουργικό τσιμπούσι, κάποτε, πολύ παλιά, και που αυτός ο φόνος μας επιτρέπει στο εξής, χωρίς πατέρα, αλλά με τη μνήμη του, να παράγουμε την κληρονομιά του περισσότερο από το να τη δεχόμαστε. Και όλα αυτά τα γράφει ο Freud, ένας Εβραίος; Ένας «εν

αθεΐα αδελφός» του Heinrich Heine, και πίσω από αυτόν του Σπινόζα; Ένας γερμανο-αυστριακός, λάτρης του Γκαίτε; Ένας μιγάς; Θυμηθείτε το γνωστό τσιτάτο του Γκαίτε: «αυτό που κληρονόμησε από τους προγόνους σου, κάνε το δικό σου για να το αποκτήσεις». Και με την ίδια κίνηση, ο Freud,¹⁹ ένας judeo-gentil, εβραίο-εθνικός, θα έλεγε ο Edgar Morin, μας αφήνει τη δική του κληρονομιά, να την επινοήσουμε.

Ο εβραϊκός λαός στο ιστορικό αυτό μυθιστόρημα, «όμοιος διότι διαφορετικός»,²⁰ είναι ένα μεμονωμένο παράδειγμα μέσα στην ιστορία, με την έννοια του δείγματος. Μια μικρή δόση της ανθρώπινης μοίρας, του τόσο τρωτού ανθρώπινου είδους. «Ασχολούμαι με το μεμονωμένο γεγονός και περιμένω μέσα απ' αυτό να αναβλύσει το οικουμενικό...», γράφει ο Freud στη φίλη του Lou Andreas-Salomé.

Με τον Μωυσή, ο Freud ξαναδίνει στην εβραϊκή ταυτότητα το status της, ως ένα ξένο σώμα. Αρκεί αυτή η ταυτότητα να δεχτεί τη μεταμόρφωση του Μωυσή. Ο Μωυσής θα γίνει Εβραίος στη συλλογική μνήμη, και οι Εβραίοι θα γίνουν αυτό που είναι, μέσω ενός Αιγύπτιου. Ο ένας φτιάχνει τον άλλον. Αυτή είναι και η κατεξοχήν συνθήκη της διάσωσης όσων επιβίωσαν ανά τους αιώνες στους αντιεβραϊκούς και τους αντισημιτικούς διωγμούς. Από τους μαργανος, κρυπτο-Εβραίους, τον 16ο αι., ως τους δικούς μας, τον 20ό αι. με τις πλαστές τους ταυτότητες.²¹

Είμαστε φτιαγμένοι από χίλιους, έλεγε ο J.-B. Pontalis, είναι αυταπάτη του εγώ να διατείνεται ότι είναι ένας...

12 Μαρτίου 2014

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Sigmund Freud, «Autoprésentation», στο *Œuvres complètes de Freud / Psychanalyse* XVII, σ. 56· G.W., XIV, σ. 33.
- 2 Janine Altounian, «Une des richesses du texte freudien», *Essaim. Revue de psychanalyse* 2/19 (2007), σ. 97-105.
- 3 Jean-Bertrand Pontalis, «Avant-propos», στο *La question de l'analyse profane*, Gallimard, Παρίσι 1985, σ. 14, 15, 21.
- 4 «Ο Φρόντ και το μέλλον», διάλεξη του Τόμας Μαν για τα 80στά γενέθλια του Σίγμουντ Φρόντ, 9 Μαΐου 1936, στο Concert Hall της Βιέννης.
- 5 Από την έξοδο από το γκέτο ως την έλευση του Χίτλερ, δηλαδή από το 1830 ως το 1930, η κεντρική Ευρώπη, με τη δυναμική συμβολή των Εβραίων, γίνεται ο τόπος της ουμανιστικής κουλτούρας και του πνεύματος, «ξεπερνώντας ακόμα και την λαμπρή εποχή της συνύπαρξης στην εξισλαμισμένη Ισπανία», γράφει ο George Steiner· βλ. George Steiner, *Langage et silence*, 10/18, Παρίσι 1967, σ. 161.

- 6 «Νύχτα των μαχαιριών», «Νύχτα των κρυστάλλων», «Νύχτα και καταχνιά»....
- 7 Αναδεικνύοντας το αδιόρατο: «Στα στρατόπεδα το αδιόρατο έγινε μια για πάντα ορατό», γράφει ο Maurice Blanchot στο *Écriture du désastre*, Gallimard, Παρίσι 1980.
- 8 Βλ. Hans Fuchtnner, «Le cas Werner Kemper: psychanalyste, collaborateur, nazi, membre de la Gestapo, marxiste militant?», στο *États Généraux de la Psychanalyse: Seconde Rencontre Mondiale*, Rio de Janeiro, 2003, και Helena Besserman Vianna, *Politique de la psychanalyse face à la dictature et à la torture*, L'Harmattan, Παρίσι 1999. Βλ. επίσης: Teresa Cristina Carreteiro / Eugène Enriquez, *Évenements oubliés et retour de la question de la filiation*, États Généraux de la Psychanalyse.
- 9 Imre Kertesz, ομιλία στη Στοκχόλμη το 2002, όταν έλαβε το Νόμπελ λογοτεχνίας.
- 10 Nathalie Zaltzman, *De la guérison psychanalytique*, PUF, Παρίσι 1998.
- 11 Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν θεωρώ ότι επρόκειτο για μια άρνηση αλλά για έναν δραστικότερο μηχανισμό άμυνας.
- 12 Jacques Derrida, *Feu la cendre*, Éditions Des Femmes, Παρίσι 1987.
- 13 Janine Chasseguet-Smirgel, «Time's White Hair We Ruffle», Reflections on the Hamburg Congress, *International Review of Psycho-Analysis* 14 (1987), σ. 433-444.
- 14 Ο Georges Bataille, σχολιάζοντας το δοκίμιο του Jean-Paul Sartre «Reflexion sur la question juive», γράφει το 1947 στη *Revue Critique*: «Comme vous et moi, les responsables d'Auschwitz avaient des narines, des bouches, une voix, une raison humaines; ils pouvaient s'unir, avoir des enfants: comme les Pyramides ou l'Acropole, Auschwitz est le fait, le signe de l'homme. L'image de l'homme est inséparable, désormais, d'une chambre à gaz».
- 15 Yolanda Gampel, «D'ou viennent les parents?», στο Jean-Jacques Moscovitz, *Psychanalyse depuis la Shoah*, L'Harmattan, Παρίσι 2007, σ. 15-16.
- 16 Pierre Fédida κ.ά., *Humain / Déshumain*, PUF, Παρίσι 2007.
- 17 Pierre-Emmanuel Chavaneau, «Contribution psychanalytique à l'étude de l'antisemitisme», διδακτορική διατριβή στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Louis Pasteur, Στρασβούργο, 1991.
- 18 Σ' αυτό το σημείο παραθέτω μια πρόσφατη παρατήρηση του Νίκου Κουρέτα, η οποία διευρύνει το πεδίο της σκέψης μας: «Ναι, αλλά στο παιδικό μυαλό υπάρχει ανώτερη φυλή», και ο Εβραίος για τον αντισημίτη είναι «ανώτερος», «πιο έξυπνος», «περιούσιος», και ως εκ τούτου αντικείμενο φθόνου. «Με αυτήν την έννοια, η εικόνα που προσπαθεί να σβήσει ο αντισημίτης δεν είναι απαραίτητα αδιόρατη, ούτε άνευ περιεχομένου».
- 19 Δεν μπορώ να μη θυμηθώ σ' αυτό το σημείο την ευτυχή διατύπωση του Jacques Hassoun: «*Juif en quelque sorte*» [κατά κάποιον τρόπο Εβραίος].
- 20 Fédida κ.ά., *Humain / Déshumain*, ό.π.
- 21 Για την αντίσταση και τη διάσωση (αντίσταση μέσα από «λεπτομέρειες ζωής» που αντιπαρατίθενται στις «λεπτομέρειες θανάτου») παραπέμπω θερμά στην εισήγηση των ψυχαναλυτών R. Asséo και S. Dreyfus-Asséo (SPP), «*Deuil dans la culture, l'actuel detail par detail*», στο 74ο Συνέδριο Γαλλόφωνων Ψυχαναλυτών, Μάιος-Ιούνιος 2014, Μόντρεαλ.